

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Epic Aspect in the Poetry of Sacred Defense, Based on the Poems of Mohammad Reza Abdolmalekian and Abdoljabbar Kakaei

Mohammad Meskini¹, Hasan Heidary², Mohsen Zolfaghary³

1. PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran.

E-mail: Mohammadmeskini36@gmail.com

2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran.

E-mail: h_haidary@araku.ac.ir

3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran.

E-mail: m-zolfaghary@araku.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 12 January 2025 Received in revised form: 31 May 2025 Accepted: 4 July 2025 Published online: 14 July 2025 Keywords: Persistence poetry, Sacred defense poetry, Abdul Jabbar Kakaei, Mohammad Reza- Abdul Malekian.	Objective: The eight years of Sacred Defense have resulted in creating the most extensive literary works in the field of resistance literature in Persian literature. In the imposed war of Iraq against Iran, the people of our country created various and profound epic manifestations of resistance and defense, which have been described in various artistic and literary works, including poetry. These poems, which often have an epic aspect and approach, are known as the poetry of Sacred Defense. In this article, symbols of the epic aspect and concepts arising from it in the poetry of Sacred Defense by Abdoljabbar Kakaei and Mohammad Reza Abdolmalekian are examined. Methods: This research is based on eight poetry books by Abdoljabbar Kakaei and six poetry books by Mohammadreza Abdolmalekian. This research is conducted in a descriptive-analytical method and the data was collected through documentary method and by means of a sheet-writing tool. Results: In these poems, the main theme is the defense of the homeland against enemy aggression and the explanation of the ideals of the martyrs. The poems of these two poets do not fit into the literary genre of epic, but they have some characteristics and approaches of the epic. That is, they are close to epic in terms of content and theme.

Cite this article: Meskini, Mohammad. Heidary, Hasan. & Zolfaghary, Mohsen. (2025). The epic aspect in the poetry of sacred defense, based on the poems of Mohammad Reza Abdolmalekian and Abdoljabbar Kakaei. *Journal of Resistance Literature*, 16 (31), 93-110. <http://doi.org/10.22103/JRL.2025.24646.3017>

© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22103/JRL.2025.24646.3017>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

Resistance literature is a branch of contemporary Iranian literature that is intertwined with important events in contemporary history, including the Constitutional Revolution, the Islamic Revolution, and the eight-year imposed war. But undoubtedly, the eight years of sacred defense have introduced the most extensive literary works into the field of resistance literature in Persian literature. It is obvious that in every attack to the land of a country, resistance and defense develop against it.

The purpose of this research is to examine how the epic aspect is used in the poems of Sacred Defense by Abdoljabar Kaka'i and Mohammad Reza Abdolmalekian. The goals of both poets in using the epic aspect in the poetry of Sacred Defense are also examined. This research is important in that the poems of Sacred Defense have established an important link with ancient Persian literature and have been able to continue its noble features into the present era.

2. Methodology

The basis of this research is eight poetry books by Abdoljabar Kaka'i and six poetry books by Mohammad Reza Abdolmalekian. This research is conducted in a descriptive-analytical manner and the data was collected through documentary method and with the tool of writing sheets (taking notes). There are various approaches in the classification of war poetry or war poems. The common feature of these approaches is that they have placed poems related to the imposed war of Iraq against Iran in the category of war poems of Sacred Defense. The first component of the epic aspect, namely, preserving the country's independence and defending against the main enemies, is seen in the name of the poetic movement "Sacred Defense". Based on this component and other components of the epic aspect, including the description of the bravery and valor of the people and heroes, the necessity of defending the homeland, and the spirit of perseverance, this article has examined characteristics of the epic aspect in the poems of the Sacred Defense by Abdul Jabbar Kakaei and Mohammad Reza Abdul Malekian. For this purpose, the authors have divided the characteristics and components of the epic aspect into a general title of "conceptualization" and two sub-titles of "idealism and warning" and, considering this division, they have examined the poems of the Sacred Defense by the two mentioned poets.

3. Results

Abdul-Jabbar Kakaei and Mohammad-Reza Abdul-Malikian have described the atmosphere of the frontlines and the society in their poems about Sacred Defense, and explained the ideals of the Sacred Defense and the path of the martyrs. In addition to the praise dimension, they have also criticized those who have forgotten the path of the martyrs and their ideals and have become involved in worldly affairs. This approach in their poetry has been taken with an epic tone. That is, it does not have the characteristics and structure of the literary genre of the epic, but it has an epic aspect in terms of its theme, concepts, and context. The connection between the epic aspect and the themes of Sacred Defense in the poems of the two poets has both made their poems more fruitful and increased their impact. In examining the poems of the two poets on Sacred Defense, it was found that more than other conventional themes of Sacred Defense, both poets have dealt with the

themes of “desire for martyrdom, emphasis on the solidarity of the people, strengthening the spirit of resistance, fighting evil (the enemy), manifestations of the sacrifice of the people and warriors”, and have expressed their criticism and complaints in the form of concepts of “dislike of any war in the world, emphasis on the imposition of the eight-year war, complaint about forgetting the names and paths of the martyrs, and attacking the followers of gold, force and deceit.”

4. Conclusion

The poems of these two poets do not fit into the literary genre of epic, but they have some characteristics of the epic. That is, they are close to epic in terms of content and theme. These two poets have used symbolic language to "conceptualize" the Sacred Defense in two tendencies: "idealism and warning." Idealism has the following sub-sections: "desire for martyrdom, emphasis on people's solidarity, strengthening the spirit of resistance, fighting against evil (the enemy), and manifestations of the sacrifice of the people and warriors." Warnings have the following sub-sections: "dislike of any war in the world, emphasis on the imposition of the eight-year war, lamentation of forgetting the path of the martyrs, and attacking the followers of gold, force, and deceit." In the idealism section, both poets have expressed patriotism, the ideal of the martyrs, and the continuation of their path in an epic-symbolic language. By expressing the manifestations of the patience and sacrifice of the people and warriors, they have strengthened the spirit of resistance and solidarity among the people, and have described the war on the fronts of truth against falsehood as an example of the battle against evil (the enemy). This, however, does not mean that they promote war-mongering in their poetry. Because in the warning section, we find that by declaring their aversion to any war in the world, they emphasize that the Sacred Defense was carried out against the imposed war of Iraq against Iran. At the same time, they criticize the atmosphere of the post-war years when the claimants forgot the names and paths of the martyrs and turned their backs on the martyrs' ideals in pursuit of worldly interests. Since both poets seem to be boasting and seeking victory against the claimants, in the warning section we are faced with epic expressions and tone more than idealism. In general, the epic aspect is more colorful in this section. In general, both poets have paid less attention to form and shape and have focused more on the epic content and tone.

Keywords: Resistance poetry, Sacred defense poetry, Abdul Jabbar Kakaei, Mohammad Reza-Abdul Malekian.

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

وجه حماسی در شعر دفاع مقدس با تکیه بر اشعار محمدرضا ملکیان و عبدالجبار کاکایی

محمد مسکینی^۱، حسن حیدری^۲، و محسن ذوالفقاری^۳

۱. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک. رایانامه: Mohammadmeskini36@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک. رایانامه: h_haidary@araku.ac.ir

۳. استاد، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک. رایانامه: m-zolfaghary@araku.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ادبیات پایداری شاخه‌ای از ادبیات معاصر ایران است که با رویدادهای مهم تاریخ معاصر از جمله انقلاب مشروطه، انقلاب اسلامی و هشت سال جنگ تحمیلی گره خورده است. اما بی‌گمان، هشت سال دفاع مقدس بیشترین و گسترده‌ترین آثار ادبی را در حوزه ادبیات پایداری، برای ادبیات فارسی به ارمغان آورده است. بدیهی است که در هر حمله‌ای که به خاک یک کشور می‌شود؛ مقاومت و دفاع نیز در برابر آن شکل می‌گیرد. در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، مردم کشورمان جلوه‌های حماسی گوناگون و عمیقی از این مقاومت و دفاع را پدید آوردند که شرح و توصیف آن در آثار گوناگون هنری و ادبی از جمله شعر آمده است. این اشعار که اغلب وجه و رویکردی حماسی دارند به نام شعر دفاع مقدس شناخته می‌شوند. در این مقاله نمادهای وجه حماسی و مفاهیم برخاسته از آن در اشعار دفاع مقدس عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان بررسی گردید. عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان در اشعار دفاع مقدس خود افزون بر تشریح و توصیف فضای جبهه‌ها و فداکاری مردم و رزمندگان، به تبیین آرمان دفاع مقدس و شهدا نیز پرداخته‌اند. همچنین در کنار بُعد ستایشی، به نکوهش و نقد کسانی پرداخته‌اند که راه شهدا و آرمان آنان را فراموش کرده و گرفتار امور دنیوی شده‌اند. این پرداخت در شعر دفاع مقدس دو شاعر نام برده، با رویکرد حماسی انجام شده است. یعنی ویژگی‌ها و ساختار نوع ادبی حماسه را ندارد اما از منظر درون‌مایه و سیاق سخن، از وجه حماسی برخوردار است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۳/۱۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۱۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۲۳	
کلیدواژه‌ها: شعر پایداری، شعر دفاع مقدس، وجه حماسی، عبدالجبار کاکایی، محمدرضا عبدالملکیان.	

یمنی، محمد؛ حیدری، حسن؛ و ذوالفقاری، محسن. (۱۴۰۳). وجه حماسی در شعر دفاع مقدس با تکیه بر اشعار محمدرضا ملکیان و عبدالجبار کاکایی. *ادبیات پایداری*، ۱۶ (۳۱)، ۹۳-۱۱۰.

<http://doi.org/10.22103/JRL.2025.24646.3017>

۱- مقدمه

ادبیات پایداری شاخه‌ای از ادبیات در جهان است و به آن دسته از آثار ادبی گفته می‌شود که حول موضوع دفاع و مقاومت در برابر خطر تعرض دشمن به عناصر هویتی یک فرد یا جمع، تولید شده باشد. بر پایه پژوهش‌هایی که تاکنون انجام شده، پیشینه کاربرد اصطلاحاتی چون «ادبیات پایداری، شعر جنگ یا جنگ‌سروده‌ها» در ادبیات فارسی، به دوران معاصر برمی‌گردد هر چند با توجه به تعاریف این اصطلاحات، در ادبیات کهن نمونه‌های فراوانی از آن دیده می‌شود. شعر جنگ یا جنگ‌سروده اصطلاحی است که نخستین بار دربارهٔ سروده‌های سربازان در جنگ جهانی اول به کار رفته (نک. نادمی، ۱۳۸۹: ۳۰۱-۳۱۷) و سپس به زبان فارسی راه یافته است. ادبیات پایداری یا ادب مقاومت نیز در میان اقوام و ملت‌های مختلف جهان وجود داشته و پژوهشگران بدان پرداخته‌اند و هر کدام رسالتی را برای آن بازتعریف کرده‌اند. از جمله دکتر غالی شکری در کتاب *ارزشمند/دب مقاومت*، به ادبیات پایداری در میان ملل مختلف در سرزمین‌های فلسطین، مصر، الجزایر و آمریکا پرداخته و آن را محصول و فرآوردهٔ موقعیت‌سنجی و رسالت فرهنگ و هنر در هنگامهٔ بحران‌ها و تحمیل ستم‌های استعمارگران می‌داند (نک. شکری، ۱۳۶۶). از این روست که گفته می‌شود ادبیات پایداری شاخه‌ای از ادبیات در جهان است. جنگ‌ها و حوادث تاریخی در سرنوشت ملت ایران - همچون هر ملت دیگری در جهان - تأثیری عمیق داشته‌اند به گونه‌ای که بیشتر جنبه‌های زندگی مادی و معنوی آنان متأثر از چنین رویدادهایی بوده است. یکی از این تأثیرات مهم و گسترده، در ادبیات و هنر ایران‌زمین نمود یافته است. ادبیات پایداری به عنوان یکی از شاخه‌های مهم فرهنگ و هنر در ایران، دیرینگی‌اش به بلندای فرهنگ و تمدن کشور است و جنگ‌ها و ایستادگی‌های مردم ساکن فلات ایران زمین، در دوره‌های مختلف تاریخ در برابر اقوام مهاجم و پادشاهان ستمگر گویای آن است. در دوران معاصر این شاخه از ادبیات با انقلاب مشروطه، انقلاب اسلامی و هشت سال جنگ تحمیلی گره خورده است. اما بی‌گمان، هشت سال دفاع مقدس بیشترین و گسترده‌ترین آثار ادبی را در حوزهٔ ادبیات پایداری، برای ادبیات فارسی به ارمغان آورده است.

تعاریف گوناگونی ذیل ادبیات پایداری آمده است (نک. یگانه، ۱۳۹۳) اما به نظر می‌رسد جامع‌ترین تعریف این باشد که: «ادبیات پایداری مجموعهٔ آثار ادبی است که برای دفاع از یک هویت فردی یا جمعی مشروع و در معرض خطر جدی و نیز حفظ و گسترش آن آفریده می‌شود.» (سمیعی گیلانی، ۱۳۹۸: ۳). با توجه به این تعریف، ویژگی‌های ادبیات پایداری را می‌توان چنین برشمرد: دفاع، ایستادگی، هویت و مشروعیت. همچنین با تأمل در این تعریف، می‌بینیم که هدف اصلی در ادبیات پایداری حفظ و گسترش فرهنگ مقاومت و شرح فداکاری‌ها و از خودگذشتگی‌های مردم در هر زمان و مکان است. ادبیات دفاع مقدس که به عنوان زیرشاخه‌ای از ادبیات پایداری شناخته می‌شود «به مجموعهٔ نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون‌مایه و موضوع آن‌ها به مسائل هشت سال دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن باز می‌گردد.» (سنگری، ۱۳۸۰: ج ۳، ۱۵). بدیهی است که هر مقاومت و دفاعی در برابر خطر جدی، با خود قدری از قهرمانی و دلاوری و شرحی حماسی دارد. نوع ادبی حماسه با ویژگی‌هایی مانند داستانی‌بودن، قهرمان‌پردازی، ملی‌گرایی و خرق عادت بستر خوبی برای ادبیات پایداری دارد. اما در این مقاله سخن از نوع ادبی حماسه نیست بلکه وجه حماسی را در سروده‌های شاعران نام برده بررسی خواهیم کرد. در تفاوت میان وجه و نوع ادبی باید گفت که «وجه چگونگی بازنمایی سخن در کلام گوینده یا شاعر است و در ادبیات معاصر برای بیان جنبه‌های درون‌مایگانی گونه‌های ادبی به کار می‌رود و بر جنبه‌های مفهومی اثر دلالت دارد. برای مثال وقتی می‌گوییم این اثر «رمانی حماسی» است به این معناست که نوع یا گونهٔ آن رمان است، اما وجه معنایی آن حماسی است.» (قاسمی‌پور، ۱۳۸۹: ۶۳-۶۴). بنابراین، وجه حماسی بر جنبه‌های درون‌مایگانی سروده‌های شاعران و مفاهیم اشعار آنان دلالت دارد. در این میان پیوند وجه حماسی و اشعار دفاع مقدس، هم شعر جنگ را توانمندتر می‌سازد و هم بر میزان تأثیرگذاری آن می‌افزاید. «در واقع، وجه حماسی، فصل مشترک گونهٔ ادبی حماسه و شعر جنگ است و پلی است که شعر امروز را به گذشته‌های کهن پیوند داده و از امکانات گستردهٔ آن بهره می‌برد.» (کاظمی، ۱۴۰۰: ۵) و از این رهگذر، شاعر هم شعر خود را با همراهی عناصر کهن حماسی به میان مردم می‌آورد و هم چه بسا شعر او به عنوان سندی فرهنگی دربارهٔ آنچه در جنگ گذشته، به شمار آید. «شاعران جنگ ایران و عراق، به کاربست وجه حماسی در جنگ‌سروده‌هایشان آگاه و معترفند. آنها با کاربست وجه حماسی، آگاهانه و خودخواسته، حماسه‌ها و اسطوره‌های کهن را به یاری می‌طلبند تا پیروزی این قهرمانان را چون درونمایه‌ای تازه و سودمند، زیور جنگ‌سروده‌های خود کنند و سخن خویش را بدان بیارایند.» (کاظمی، ۱۴۰۰: ۷).

با توجه به توضیحات بالا، در این مقاله برآنیم تا وجه حماسی را در سروده‌های دفاع مقدس محمدرضا عبدالملکیان و عبدالجبار کاکایی بررسی کنیم. هر کدام از این شاعران در قالب‌های مثنوی، غزل، دوبیتی و تک‌بیتی طبع‌آزمایی کرده و روایت‌گر خاص حماسه‌ها و رشادت‌های رزمندگان هشت سال دفاع مقدس بوده‌اند.

۱-۱. بیان مسئله

در چند دهه اخیر رویکرد شاعران به حماسه و وجه حماسی با حوادثی مانند انقلاب اسلامی و جنگ هشت‌ساله ایران و عراق همراه شده است. شاعران به عنوان آغازگران دگرگونی سبکی و ادبی در این راستا، آثار هنری و حماسی را درخور آفریده‌اند. هدف از انجام این پژوهش، بررسی چگونگی کاربرد وجه حماسی در شعر دفاع مقدس به عنوان شاخه مهم ادبیات معاصر است. عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان در سروده‌های خود کدام ویژگی وجه حماسی را برجسته‌تر کرده‌اند و با چه رویکردی به شعر دفاع مقدس پرداخته‌اند؟ همچنین بررسی اهداف شاعران از کاربرد وجه حماسی در شعر این پژوهش از این نظر اهمیت دارد که شعر دفاع مقدس با ادبیات کهن فارسی پیوند برقرار کرده و توانسته ویژگی‌های فاخر آن را تا دوران کنونی، ادامه دهد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های بسیاری با محوریت سروده‌های دفاع مقدس به رشته تحریر درآمده است. اما پژوهش‌هایی که به بررسی وجه حماسی در این سروده‌ها پرداخته باشد اندک است. مرتبط‌ترین پژوهش‌ها با مقاله حاضر به شرح زیر است:

- حسن‌زاده میرعلی و ابراهیمی توچایی (۱۳۹۵) در مقاله خود با نام «پیوند حماسه و غزل در شعر/انقلاب و دفاع مقدس با تأکید بر غزلیات حسین اسرافیلی» حماسه و غزل و تلفیق این دو را در شعر انقلاب اسلامی و دفاع مقدس با تأکید بر غزلیات حسین اسرافیلی بررسی کرده‌اند.

- مقاله دیگر به نام «شعر جنگ، ویژگی‌های کلی و چگونگی تلفیق حماسه و غنا در آن» نوشته اکبری و رئیسی (۱۳۸۹) به بررسی ویژگی‌های کلی شعر دفاع مقدس و چگونگی تلفیق حماسه و غنا در آن پرداخته است.

- طغیانی و درمیانی (۱۳۹۴) در پژوهش «مقایسه عناصر حماسی کهن با عناصر حماسی شعر دفاع مقدس» به بررسی عناصر حماسی در شعر دفاع مقدس پرداخته‌اند و سپس آن را با عناصر حماسی کهن مقایسه کرده‌اند.

- خلیلی جهانتیغ و محمدی و باوان‌پوری (۱۳۹۵) نیز در مقاله «رجزخوانی و برانگیختن احساسات و عواطف در شعر دفاع مقدس» بن‌مایه مذکور و ارتباط آن با حماسه کهن را در شعر دفاع مقدس بررسی کردند.

- واحد دوست (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با نام «بازنمایی عناصر اساطیری- حماسی همبستگی ملی در شعر دفاع مقدس» اشکال و نمونه‌های اساطیری- حماسی را که به ابراز و تقویت همبستگی ملی شعر دفاع مقدس می‌پردازد، کاویده است.

همان‌گونه که درباره هر مقاله توضیح دادیم، آثار نام‌برده متکی بر بررسی یک بُعد از ابعاد شعر دفاع مقدس است. در این میان تنها مقاله زیر در پیوند نزدیک با جستار حاضر دیده شد:

- جوکار، پورمظفری و کاظمی (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «بررسی تطبیقی شیوه کاربست وجه حماسی در شعر جنگ‌های ایران و روس با جنگ ایران و عراق» به مقایسه‌ای تطبیقی پرداخته‌اند و وجه حماسی را در شعر شاعران دو دوره متفاوت از ادبیات پایداری بررسی کرده‌اند. با این حال هیچ یک از آثاری که نام بردیم، به طور مشخص وجه حماسی را در شعر محمدرضا عبدالملکیان و عبدالجبار کاکایی بررسی نکرده‌اند. از این رو پژوهش حاضر در این زمینه نوآورانه است.

۱-۳. روش پژوهش

بستر اصلی این پژوهش استوار بر هشت دفتر شعری از عبدالجبار کاکایی و شش دفتر شعری از محمدرضا عبدالملکیان است. این پژوهش به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی انجام یافته و داده‌ها، به روش اسنادی و با ابزار برگه‌نویسی (فیش‌برداری) گردآوری شده است.

۱-۴. مبانی پژوهش

بدیهی است که هر جنگی با مقاومت و دلاوری در برابر مهاجم یا مهاجمان همراه است و توصیف مقاومت و دلاوری، با ذکر ویژگی‌های مبارزان و عمل مبارزه آمیخته است. گاه نیز شرح و توصیف مقاومت و پایداری در برابر دشمن حتی اگر اندک باشد، به حماسه ارتقاء می‌یابد. دکتر ذبیح‌الله صفا در کتاب *حماسه‌سرایی در ایران* ویژگی‌های شعر حماسی را چنین برمی‌شمرد: «یکی از خصائص منظومه‌های حماسی همه جا و در هر زمان آن است که مدت‌ها پس از حوادثی که از آنها سخن می‌گویند، پدید می‌آید. لازمه یک منظومه حماسی تنها جنگ و خون‌ریزی نیست بلکه منظومه حماسی کامل آن است که در عین توصیف پهلوانی‌ها و مردانگی‌های قوم نماینده عقاید و آراء و تمدن او نیز باشد. مسئله دیگر آن است که منظومه حماسی پهلوانی و دینی تنها در صورتی به وجود می‌آید و کمال می‌پذیرد که به ایام و لحظات خاصی از حیات ملی یک قوم منوط باشد و مراد از این ایام... دوره‌هایی است که مردم با معتقدات ساده و ابتدائی خود به طبیعت و به طریق نامحسوس مشغول مجاهده و نبرد برای تشکیل ملیت و مدنیت خود بودند. دیگر از خصائص منظومه حماسی ابهام زمان و مکان در آن است. داستانی بودن از دیگر خصائص آن است و شاعر به میل و عواطف خود در اصل داستان تغییری ایجاد نمی‌کند. ...» (صفا، ۱۳۸۴: ۷-۱۲) چنان‌که می‌بینیم همه اشعار جنگ، این ویژگی‌ها را به طور کامل ندارند؛ اما نکته این جاست که جنگ‌سروده‌ها ممکن است که از نوع ادبی حماسه نباشند اما قطعاً وجه حماسی را در خود دارند. همان‌گونه که در مقدمه گفتیم در «وجه» به درون‌مایه و مفاهیم پرداخته می‌شود. از این‌رو، هنگامی که می‌گوییم شعر جنگ وجه حماسی دارد، یعنی از نظر درون‌مایه و مفهوم، حماسی است. مؤلفه‌های وجه حماسی برگرفته از نوع ادبی حماسه است و شامل این موارد است: «مسئله تشکیل ملیت، استقلال کشور، دفاع در برابر دشمنان اصلی، شرح پهلوانی‌ها و دلاوری‌ها، عواطف و احساسات مختلف مردمان یک روزگار، مظاهر میهن‌پرستی، فداکاری مبارزان و جنگ با خیر و شر» (صفا، ۱۳۸۴: ۱۲-۳) و البته همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد حماسه بر پایه وصف است. بنابراین، تمام این مؤلفه‌ها مبتنی بر وصف است. بدیهی است که مؤلفه‌های یادشده، در گذر زمان و با توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی و نیز اوضاع مردمان قابل تغییر است؛ چنانکه در انواع شعرهای جنگ تغییر کرد و موارد دیگری نیز بدان افزوده شد. در دوران معاصر نوع ادبی حماسه کمتر مجال بروز یافته اما ویژگی‌های آن در ادبیات پایداری دیده می‌شود. جریان شعر دفاع مقدس به عنوان یکی از اصلی‌ترین جریان‌های شعری پس از انقلاب شناخته می‌شود و «محور موضوعی آن، جنگ هشت ساله عراق با ایران و پیامدهای آن در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی باشد. واژه «دفاع» در آن، بیانگر تحمیلی بودن و تجاوز نیروهای نظامی عراق به تمامیت ارضی ایران است و واژه «مقدس» به انگیزه آغاز جنگ توسط عراق اشاره دارد که همانا برانداختن حکومت نوپای دینی در ایران بود.» (یگانه، ۱۳۹۳: ۴۸). در تقسیم‌بندی شعر جنگ یا جنگ‌سروده‌ها رویکردهای گوناگونی وجود دارد. از جمله رویکردی که همه اشعار حماسی و نیز اشعار جنگ را در زیر نوع ادبیات پایداری دسته‌بندی می‌کند (نک. قهرمانی‌فرد، ۱۳۹۶) و یا رویکردی که فقط مقاومت و دفاع را مدنظر دارد (نک. ارجمندی، ۱۳۹۷: ۳۷۱-۳۸۷). ویژگی مشترک این دسته‌بندی‌ها آن است که اشعار مربوط به جنگ تحمیلی عراق علیه ایران را در دسته جنگ‌سروده‌های دفاع مقدس قرار داده‌اند. بنابراین نخستین مؤلفه وجه حماسی یعنی حفظ استقلال کشور و دفاع در برابر دشمنان اصلی در نام جریان شعری «دفاع مقدس» دیده می‌شود.

۲- بحث و بررسی

این مقاله نیز بر پایه همین مؤلفه و دیگر مؤلفه‌های وجه حماسی از جمله شرح دلاوری‌ها و رشادت‌های مردم و قهرمانان، میهن‌پرستی و ضرورت دفاع از وطن، روحیه ایستادگی و پایداری، به ویژگی‌های وجه حماسی در اشعار دفاع مقدس عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان پرداخته است. بدین منظور ویژگی‌ها و مؤلفه‌های وجه حماسی را در عنوان کلی مفهوم‌پردازی و دو عنوان فرعی «آرمان‌گرایی و هشدارانه‌ها» تقسیم کردیم و با توجه به این تقسیم‌بندی، به بررسی سروده‌های دفاع مقدس دو شاعر نام برده پرداختیم.

۲-۱. مفهوم‌پردازی

فضای سال‌های انقلاب و پس از آن جنگ و دفاع مقدس، به سوی مفاهیم اعلای اخلاقی و آرمانی از یک سو و فضای منتقدانه از سوی دیگر گرایش پیدا کرد. تا جایی که ادبیات آن سال‌ها به ویژه شعر، تحت تأثیر این حال و هوا در دو سوی متناقض در کشمکش قرار گرفت به گونه‌ای که «در فضای پس از جنگ، شعر فارسی دو گرایش عمده یافت: ۱- شعر آرمانگرا، که در تلفیق فرم و محتوا می‌کوشید. ۲- شعر آرمان‌گریز، که بیشتر به فرم و ساختار می‌اندیشید.» (روزبه، ۱۳۸۲: ۳۰). از این دو گرایش، آرمان‌گرایی در سروده‌های کاکایی و عبدالملکیان نمود دارد. نمودی که با رویکرد حماسی پرداخته شده است. بدین شکل که شاعر آرمان جان‌گرفته از جنگ را با وجه حماسی در شعر بیان می‌کند. اما آرمان‌گریزی به معنای گرایش به فرم و ساختار در شعر دفاع مقدس این دو شاعر دیده نمی‌شود. این سخن بدان معنا نیست که شاعران نام برده، بدون هیچ اعتراض و نقدی صرفاً آرمان‌گرایانه نسبت به گفتمان دفاع مقدس نگرسته و سروده‌اند؛ بلکه کاکایی و عبدالملکیان نقد و گریز از هر آرمانی به جز آرمان دفاع مقدس را در قالب شکوه و اعتراض در سروده‌های دفاع مقدس خود آورده و کوشیده‌اند با یادآوری ارزش‌های این مکتب، دیگران را از رفتن به سوی مظاهر غربی و ارزش‌های دور از دفاع مقدس، برحذر بدارند. بنابراین افزون بر آرمان‌گرایی، گرایش دوم در شعر دفاع مقدس این دو شاعر همراه با نقد و گله و هشدار است که ما در این مقاله آن را «هشدارانه» می‌نامیم. در شعر کاکایی و عبدالملکیان این دو گرایش را بررسی می‌کنیم.

۲-۱-۱. آرمان‌گرایی

میهن‌پرستی که مؤلفه کلیدی در حماسه و وجه حماسی است در شعر انقلاب اسلامی و دفاع مقدس و آرمان‌های آن بازتاب ویژه‌ای دارد. «مبارزات ملت ایران علیه استبداد و پیروزی انقلاب اسلامی بروز و ظهور جنبه‌های پایداری و مبارزه با ظلم و استکبار و استبداد را در ادبیات در پی داشت. در این سیر، نمادهایی چون ایثار و شهادت و مفاهیم آرمانی و انقلابی به وجود آمد که از نگرش و زبان و نشانه‌های ادبیات حماسی و وزن و قالب آن برای بیان اندیشه‌ها و موضوعات جدید بهره جسته‌اند.» (بلاغی، ۱۳۹۹: ۱۰۶). در ادبیات دفاع مقدس، با توجه به ضرورت دفاع از وطن در برابر دشمن بعثی و متجاوز، وجه حماسی پررنگ‌تر و کاربرد نمادها و مفاهیم برخاسته از آن‌ها بیشتر گردید. در نتیجه آرمان‌های ریشه‌داری چون همبستگی مردم، تقویت روحیه ایستادگی، هویت دینی، نبرد با شر (ستم) و دفاع از میهن و میهن‌پرستی که در گذر دوران و روزگاران کهن از آرمان‌های ثابت ملت ایران بود؛ به مفهومی ثابت در شعر تبدیل شد و مفاهیمی چون هویت دینی و فداکاری مردم و رزمندگان نیز بدان‌ها افزوده شد. این درون‌مایه‌ها در کنار کاربرد نمادهای جنگ به ساختن حال و هوای دفاع مقدس در شعر بیشتر کمک می‌کند زیرا «تصویرسازی با کمک تشبیه، استعاره، نماد، مجاز و کنایه از ویژگی‌های برجسته شعر حماسی است. هماهنگی محتوا با این صور خیال، تصویر حماسی می‌سازد.» (معصومی و اوجاق‌علیزاده، ۱۳۹۶: ۱۷۷). در شعر عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان نمادهای مرتبط با آرمان‌گرایی در کنار هم به کار رفته است که با تلفیق برخی مفاهیم، موارد زیر را بررسی می‌کنیم.

۲-۱-۲. آرزوی شهادت

دفاع از خاک میهن در برابر دشمن متجاوز بعثی و میهن‌پرستی مفهوم غالب در سروده‌های دفاع مقدس است. «وطن پایه اشعار حماسی ایران در گذشته و حال بوده است. در مواردی بسیار اینگونه سروده‌ها در راستای تقویت حس میهن‌دوستی در برابر بیگانگانست تا ایرانیان را به تلاش برای ارتقای فرهنگ ایران تشویق کند.» (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۰-۲۱). از دل آن است که مفاهیمی چون شهید و آرمان شهادت در راه میهن - با تمام عناصر فرهنگی و تاریخی و هویت دینی‌اش - رنگ و بوی حماسی و قدسی می‌گیرد: در دو سروده زیر از عبدالجبار کاکایی، شاعر از ضرورت جان باختن در راه میهن می‌گوید و با برشمردن عناصر اقلیمی از شهرهای مختلف ایران، ذره ذره خاک میهن را ارزشمند و حفظ آن را وظیفه می‌داند:

«من زنده‌ام ای وطن در پناه تو / سر چه باشد بر تن / جان چه باشد بر کف / تا سپارم در راه تو» (کاکایی، ۱۳۹۴: ۱۳۰).

و

«تندیس نخل و نور و پرنده / فرش بهشت نقش جهانم / طرح هزار باره لبخند / رد هزار رود روانم» (کاکایی، ۱۳۹۵: ۲۱).

من از شهادت سبز بهار دانستم چو لاله در چمن درد داغداری نیست
چنان سبکدل عاشق نشسته‌ام بر موج که جز حریم شهادت، مرا کناری نیست

(کاکایی، ۱۳۶۹: ۴۰-۳۹).

در سروده زیر از محمدرضا عبدالملکیان با تصویری حماسی و نمادین از جنگ روبرو هستیم که سواران (عشق) شهید شده‌اند و اسبان بدون سوار بازگشته‌اند. «اسب از مهم‌ترین حیوانات حاضر در همه متون حماسی و پهلوانی است؛ آنچنان که گویی قهرمان، در نبردها با همه نیرویی که دارد، بی‌حضور اسبش ناکام است.» (جوکار و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۶). حضور اسب و قهرمان (سوار) در این تصویر با توصیفات واقعه عاشورا آمیخته شده؛ بر رابطه تنگاتنگ آرمان شهدای جنگ هشت ساله و شهدای دشت کربلا تأکید می‌کند:

«عطش بود و آتش / و من مانده بودم / و زین‌های خالی / و زین‌های خونین / و اسبان عاشق / که بی‌عشق برگشته بودند...» (عبدالملکیان، ۱۴۰۲: ۶۶).

و در سروده دیگر عشق به میهن را اینگونه بیان می‌کند:

«عشق / به چه راحتی / آدم‌ها را / درهم می‌آمیزد / گاهی «آلفرد» / همان «حسن» است / و آن گاه / که به خانه برمی‌گردد «حسین»!» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۲۰۰).

۲-۱-۳. تأکید بر همبستگی مردم

کاکایی مردم را تکیه‌گاه یکدیگر می‌داند و به زبان غیرمستقیم خطاب به مردم می‌گوید در صورتی که به یکدیگر تکیه کنید بی‌نیاز از بیگانگان خواهید بود و دو عنصر را لازمه این بی‌نیازی می‌شناسد: شاخه‌های سبز (رزمندگان) و ریشه‌های سخت (شهدا) و آرمان آن‌ها:

«ما تکیه گاه دردهای هم / زیباترین تصویر انسانی / با شاخه‌های سبز می‌روئیم / با ریشه‌هایی سخت می‌مانیم» (کاکایی، ۱۳۹۵: ۱۲).

نتیجه این تکیه کردن و پاسداشت و نگاهداری دو عنصر یاد شده را شکوفایی و پیشرفت کشور (آسمان، باغ رؤیایی) می‌داند: «با هم که باشیم آسمان آبی‌ست / دنیا پر از عطر عبور ماست / سرسبزی این باغ رؤیایی / پاداش دل‌های صبور ماست» (همان‌جا).

عبدالملکیان همبستگی مردم را در رسیدگی به یکدیگر می‌داند:

«همین گونه یعنی که / هر تشنه‌ای را شنیدن / به معنا رسیدن / گره خوردن ریشه با نور» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۳۴).

در سروده‌ای دیگر با زبانی نمادین می‌گوید که نظر و اندیشه مخالف را بپذیریم و بر همدلی گروه‌های مختلف تأکید می‌کند: «سنگ / زبان پروانه / نمی‌داند! / کمی جابجا می‌شود / تا آلاله‌ای / سر بر دامنش بگذارد» (همان، ۱۱۳).

در شعر زیر به تعبیر دیگری از «ما» می‌رسد و با قاطعیت می‌گوید هزاران «من» کشور را پس از جنگ، آباد خواهد ساخت: «دست تو، دست من / دست هزار من / می‌سازد و دوباره می‌آغازد / هر آنچه را که تیر فتنه می‌اندازد» (عبدالملکیان، ۱۴۰۲: ۴۶).

۲-۱-۴. تقویت روحیه ایستادگی

کاکایی جنگ را همچون سنگلاخ و ایستادگی مردم را همچون سنگ آسیا می‌داند: «خلق را به رغم سنگلاخ جنگ / در زمانه سنگ آسیاب کرد» (کاکایی، ۱۳۹۵: ۵۸). عبدالملکیان در سروده زیر پایداری در برابر دشواری را با زبانی حماسی می‌ستاید و شهدا را تنها شاعران بزرگ این جهان می‌داند که شعر مقاومت را سروده‌اند: «و شاعران بزرگ / زاده نمی‌شوند / مگر در دامن صلابت و سرسختی / عشق و استغنا / و شاعران بزرگ بر بام نمی‌آیند / مگر آنکه مردانی بزرگ / از آتش آزمونی عمیق / عبور کرده باشند / مردان بی دریغ» (عبدالملکیان، ۱۴۰۲: ۱۸۳). و در شعر زیر، تصویری شکوهمند از ایستادگی رزمندگان جنگ ارائه می‌کند: «روبروی تیغ وحشت / تیغ تاریکی / چشم‌های عاشقش / می‌گفت: ما که درس زندگی را / از کتاب عشق می‌گیریم / این چنین / از پا نمی‌افتیم! / این چنین هرگز نمی‌میریم» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۱۵۷). در شعر «حماسه چهارده ساله»، به مادر تسلی و نوید می‌دهد که میهن پر از مریم‌ها است و تاریخ جنگ را مریم‌های شهید می‌نویسند: «مادر غمت مباد که تاریخ جنگ ما / با خون پاک و روشن مریم / نوشته خواهد شد / با دل نگاه کن / تاریخ پرتالو مظلومان / سرشار از شکفتن مریم‌هاست» (عبدالملکیان، ۱۳۸۴: ۴۶ و ۴۷). در شعر زیر نیز با زبان نمادین، شهدا را شاعرانی می‌داند که پایان‌ناپذیرند و راه‌شان پر از رهروانی است که ققنوس‌وار از خاک شهدا، دوباره زاده خواهند شد: «مغرور و خرسند / تیغ فرو می‌آوری و / نمی‌دانی / چه شاعران بزرگی / از خاک برمی‌خیزند» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۷۸).

۲-۱-۵. نبرد با شرّ (دشمن)

کاکایی، با زبانی حماسی دشمن را چون شبانان وحشی توصیف می‌کند که چون آوا و ندای جنگ سر دهند؛ عشق و نور و لاله با شعر و تیر و یک راه (پیروزی) به مقابله خواهند آمد: «عشق خورشید، خورشید در دل / نور فواره فواره در دشت / مشعله می‌بارد از چشم‌هاشان / لاله می‌روید از خاک ناگاه / گرم در نای خود می‌نوازد / شعر یک مرد و یک تیر و یک راه» (کاکایی، ۱۳۸۶: ۱۹۵-۱۹۳).

عبدالملکیان شهدا و رزمندگان را انسان‌هایی فراتاریخی و فرازمانی می‌داند: «کسانی / از آن سوی تاریخ / می‌آیند / پا بر مرزها و مین‌ها / می‌گذارند / بی آنکه بخواهند / دسته‌هایشان / به سوی پادشاهان / پرتاب می‌شود» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۱۹۷).

و خطاب کسانی که خواهان رسیدن به فیض شهادت هستند می‌گوید:
 «در خون باید وضو نمایی، چون تیغ / از شاه‌دان رو نمایی، چون تیغ
 ای مرد! سپید رویی‌ات را شرط است / کز معرکه سرخ‌رو برآیی چون تیغ»
 (عبدالملکیان، ۱۳۶۵: ۱۲).

عبدالملکیان درباره نسلی که در جنگ به دنیا آمد چنین می‌گوید: «سرباز کوچکی است / با جنگ بزرگ شده است / و از جنگ، هیجده روز کوچک‌تر است / هر چیز و همه چیز / در ذهن کوچکش / به جنگ می‌پیوندد» (عبدالملکیان، ۱۴۰۲: ۶۱-۶۰).

همچنین در وصف رزمندگانی که از هرگونه تعلق دست شسته بودند می‌سراید:

«چه مردان سبزی در آتش نفس تازه کردند/ زمین تشنه/ من تشنه/ دل‌های با خویش و با هیچ پیوسته، تشنه/ چه مردان سبزی، به دریا رسیدند» (همان: ۹۶)

۲-۱-۶. جلوه‌های فداکاری مردم و رزمندگان

تصاویر فداکاری مردم و رزمندگان در شعر کاکایی و عبدالملکیان فراوان است. از آماده شدن برای رفتن به جبهه تا بازآمدن چند تکه از استخوان‌های شهدا و صبر مادران شهدا تا تشییع پیکر شهدا بر دوش مردم و گرامیداشت آنان:

«آهسته از غبار گذشتند/ مردان بردبار گذشتند/ مثل نسیم سرخوش و سرمست/ از نسیم خاردار گذشتند» (کاکایی، ۱۳۷۴: ۱۱)

«شبى بر نيزه نازل شد کتابى

بلور ماه بر فواره نور

چه خوابى ديده‌ام ديشب، چه خوابى!

(کاکایی، ۱۳۸۶: ۱۹۹).

او همچنین در اشاره به خیل شهدای جنگ و خاستگاه آنان سروده‌است:

«ز خون لاله‌ای مست روئیده بود

افق در افق دست روئیده بود»

(کاکایی، ۱۳۶۹: ۷۰).

«نیامد تا که خاکستر شد آخر

جوان و قد بلند و با حیا بود

گل زیبای من پرپر شد آخر

پلاک و مهر انگشتر شد آخر»

(کاکایی، ۱۳۸۶: ۲۱۱).

عبدالملکیان از کسانی که در پی سوءاستفاده از شهدا هستند انتقاد می‌کند:

«پس مانده‌ی استخوان‌های کیست؟/ در بین همین کوچه؟!/ که برهنه‌ترین گرگان، زبان می‌کشند/ بر پوزه خون‌آلود خویش»

(عبدالملکیان ۱۴۰۲: ۱۱۶).

او استقامت مادران شهدا را چنین به تصویر می‌کشد:

«یک زن به سن و سال تو را دیدم/ گفتم: سلام مادر/ چرخى زد و به شوق نگاهم کرد/ در التهاب گونه‌ی او/ قد کشید

اشک/ گفتا: شهید شد» (همان: ۴۸).

همچنین خود را به جای مادران شهدا می‌گذارد و از زبان آنان می‌سراید:

«تمام چهارده‌سالگی‌اش را در کفن پیچیدم/ با همان شور شیرین‌گونه/ که کودکی‌اش را در قنداق می‌پیچیدم/ حماسه‌ی

چهارده‌ساله‌ی من/ با پای شوق خویش رفته بود و اینک/ با شانه‌های شهر/ برایم بازش آورده بودند/ مظلوم کوچک من/ در

ستاره‌باران آن شب/ چگونه پرپر زد؟/ چگونه پرپر شد؟/ فریاد رسای رسولش/ از هزار فرسنگ فاصله/ تمام دلم را به آتش کشید»

(همان: ۴۴).

۲-۲. هشدارانه‌ها

هشدارانه‌ها شامل سروده‌هایی است که در اشعار دفاع مقدس کاکایی و عبدالملکیان، بر انتقاد و اعتراض استوار است. بدین معنا که دو شاعر نام برده، در سروده‌های دفاع مقدس نسبت به فراموشی ارزش‌های دفاع مقدس، نادیده گرفتن شهید و شهادت اعتراض و گله دارند و همگان را از رفتن به سوی مظاهر غربی و گرایش به مدرنیسم افراطی و... برحذر می‌دارند. درون‌مایه «هشدار و برحذر داشتن» در این دسته از سروده‌های این دو شاعر پر رنگ است. مفاهیمی که از منظر هشدارانه از سوی این دو شاعر بیان شده عبارتند از:

۲-۲-۱. بیزاری از هر گونه جنگی در جهان و تأکید بر تحمیلی بودن جنگ

کاکایی و عبدالملکیان در سروده‌های خود این باور را تقویت می‌کنند که جنگ هشت ساله تحمیلی بود و سربازان و مردم ایران هیچ‌گاه به دنبال ستیز و جنگ نبوده‌اند؛ بلکه هر فرصتی دست بدهد رزمندگان میهن، پیام‌آوران صلح خواهند بود: «جهان را به شاعران بسپارید.../ سربازان ترانه می‌خوانند و/ عاشق می‌شوند/ و تفنگ‌ها/ سر بر قبضه می‌گذارند و بیدار نمی‌شوند» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۱۸۳).

«نمی‌خواهم ایمان پسر، قربانی نیرنگ جهان‌خواران باشد/ بگذارید پسر من به جای توپ/ نارنجک را بیاموزد/ به جای زمزمه/ فریاد را بیاموزد/ و به جای جغرافیای جهان/ تاریخ جهان‌خواران را بیاموزد» (عبدالملکیان، ۱۳۶۵: ۴۵). «بازی می‌کنند و بزرگ نمی‌شوند/ کودکان همین کوچه/ برایشان اسفند دود کنیم/ حالا که تفنگ‌ها/ از بازی‌هایشان بیرون افتاده است» (عبدالملکیان، ۱۴۰۰: ۱۰۶).

عبدالملکیان از زبان فرماندهی از جبهه دشمن روایت می‌کند: «عالی‌جناب/ باور بفرمایید/ ما قصوری نکرده‌ایم/ اما همه چیز همان‌گونه نیست که ما می‌خواستیم/ مثلاً بعضی از تفنگ‌ها/ تمرد می‌کنند/ برخی از سربازان/ نامه‌های عاشقانه می‌نویسند/ بعضی از گلوها/ هدف را به اشتباه نشانه می‌گیرند!« (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۰).

کاکایی بیزاری خود را از هر جنگ و کشتاری این‌گونه بیان می‌کند: «پر گشاید شور و شیون از جگرها ای دریغ/ دل به زخمی شعله‌ور شد/ جان به عشقی مبتلا/ برنتابد سینه ما/ داغ چندین ماجرا» (کاکایی، ۱۳۹۴: ۱۲۹).

۲-۲-۲. گلابه از فراموشی کردن یاد و راه شهدا

کاکایی در شعر زیر، سخت می‌تازد به روشنفکرانی که در بحبوحه انقلاب و جنگ تحمیلی؛ شهادت فرزندان این آب و خاک را نمی‌بینند و به فکر منافع خویش هستند: «وقتی که روشن‌فکر/ در کوچه‌های شهر پر آشوب/ از هیاهو عرق می‌خورد/ تاریخ این ملت/ با خون حزب‌الله/ ورق می‌خورد» (کاکایی، ۱۳۸۰: ۱۱۷).

او منتقد است که چرا در ترویج و نگهداشت آرمان شهدا کم‌کاری کرده‌اند: «مرگ از تو فراموشی بی‌فایده‌ای ساخت / ماندیم و به جز عکس تو را قاب نکردیم / دنبال تو افتادند و در پای تو مردن / آن هم هنری بود که ما باب نکردیم / بغضی شد و ناچار گوی همه را بست / اشکی که طلا بود و شبی آب نکردیم» (کاکایی، ۱۳۹۵: ۶۰).

عبدالملکیان نیز ضمن انتقاد از فراموشی شهدا، با زبانی نمادین، قانون افرا را در مفهوم مسلک و مرام شهدا و رزمندگان هشت سال دفاع مقدس به کار برده است:

«و من پشت کردم به قانون افرا/ و من پا نهادم به چشم شقایق/ و من چشم بستم به هنگامه آه/ در سینه چاه/ و از کوچه رنج سرشار یک شهر/ دامن کشیدم» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۹۱).

«و من پشت کردم/ به مردان سبزی که در آسمان ریشه دارند/ و مردان سبزی که از خوان آتش گذشتند/ و مردان سبزی که در باغ آتش/ نفس تازه کردند/ چه مردان سبزی/ چه مردان سبزی به محراب معنا رسیدند» (عبدالملکیان، ۱۳۸۴: ۹۹). همچنین به شاعرانی می‌تازد که نام و یاد شهدا را در شعر خود فراموش کرده‌اند:

«نگاه کن شاعر/ چراغ کوچه ما را چرا نمی‌بینی؟/ هنوز شعر تو از جنس مهربانی نیست» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۱۰۲).

سپس در شعر زیر همه چیز را نمادین می‌بیند: «فراموش نمی‌کنم/ این کوچه/ از اول نه نامی داشته است/ نه پلاکی/ فقط یک چنار سبز/ که پرندگان دست از سرش بر نمی‌دارند» (عبدالملکیان، ۱۴۰۰: ۸۹).

۲-۳-۲. تاختن بر پیروان زر و زور و تزویر

در این بخش از سروده‌ها، کاکایی و عبدالملکیان سخت و بی‌رحم به منفعت‌طلبان و نان به نرخ روز خوران می‌تازند. کاکایی از این افراد با صفاتی چون مار، درختان بی‌ثمر و زاغان باغ غفلت نام می‌برد و در مقابل از شهدا و پیروان واقعی شهدا با نیلوفران باغ، نسیم و عقاب غیرت یاد می‌کند. او در دو شعر زیر با لحنی حماسی می‌گوید:

«ای درختان بی‌ثمر، چونتان باد و چندتان باد را تکه‌تکه کرد شاخه‌های بلندتان
نیش دارید مثل مار، بدتر از سیم خاردار آفت باغ‌های ماست زردی پوزخندتان
(کاکایی، ۱۳۷۵: ۲۷).

و با بیانی رجزگونه، گویی هم‌آورد می‌طلبید:

«نسیم غربت نور و عاشق/ بگو به زاغان باغ غفلت/ عقاب غیرت چو اوج گیرد/ به ابر، بال و پری نماند» (کاکایی، ۱۳۷۶: ۲۳۹).

عبدالملکیان نیز در سراسر شعر «مردان سبز» با واژه‌ها و عبارات مختلف به همه کسانی که شهدا را فراموش کرده‌اند و آنان را پلکان ترقی خود ساخته‌اند، می‌تازد. او از پیروان زر و زور و تزویر با تعبیری چون مترسکان مقهور بی‌مقدار نام می‌برد و از شهدا و یاران واقعی‌شان با نمادهایی چون شاعران بزرگ، شاعران سرسخت، شاعران بی‌صله، شاعران سرفراز، مردان از آتش برخاسته، سپیداران، طراوت، شقایق و سربازان یاد می‌کند:

«و پیش از آنکه بمیرم/ می‌خواهم از مترسکان مقهور بی‌مقدار/ عبور کرده باشم/ عبور کرده باشم و به شاعران بزرگ رسیده باشم/ شاعران سرسخت و پرعصابت و بی‌صله/ شاعران عاشق/ شاعرانی که بالاتر از خود/ فقط به خدا سلام می‌گویند و/ سر فرود می‌آورند/ همان شاعران سرفراز و/ همین مردان از آتش برخاسته را می‌گویم» (عبدالملکیان، ۱۴۰۲: ۱۸۴).
«بسته گوش‌ها را/ تا نیاید/ بانگی از نای هم‌آوازان/ دل به چیز دیگری مشغول و/ بسته پلک تا حتی نبیند/ چشم‌هاشان/ دردی از یاران/ داغی از اندوه هستی‌سوز سربازان» (عبدالملکیان، ۱۳۹۷: ۱۷۲).

۳- نتیجه‌گیری

شعر دفاع مقدس که زیرشاخه‌ای از ادبیات پایداری است به دسته‌ای از سروده‌ها گفته می‌شود که حول محور جنگ تحمیلی عراق علیه ایران باشد. در این سروده‌ها خط اصلی بر محور دفاع از میهن در برابر تجاوز دشمن و تبیین آرمان‌های شهدا است. در مقاله حاضر کوشیده شد سروده‌های دفاع مقدس دو شاعر معاصر عبدالجبار کاکایی و محمدرضا عبدالملکیان، از منظر وجه حماسی بررسی گردد. سروده‌های این دو شاعر در نوع ادبی حماسه نمی‌گنجد اما برخی ویژگی‌ها و رویکردهای وجه حماسی را دارد؛ یعنی از نظر محتوا و درون‌مایه به حماسه نزدیک است. در تحلیل مفاهیم، سروده‌های این دو شاعر در دو دسته آرمان‌گرایی با زیربخش‌های «آرزوی شهادت، تأکید بر همبستگی مردم، تقویت روحیه ایستادگی، نبرد با شر (دشمن) و جلوه‌های فداکاری مردم و رزمندگان» و هشدارانه‌ها با زیربخش‌های «بیزاری از هرگونه جنگی در جهان و تأکید بر تحمیلی بودن جنگ هشت ساله، گلایه از فراموش کردن نام و راه شهدا، تاختن به زر و زور و تزویر» بررسی گردید. در بخش آرمان‌گرایی هر دو شاعر، میهن‌پرستی شهدا و ادامه راه آنان را با زبانی حماسی- نمادین بیان کرده‌اند و با بیان جلوه‌های گوناگون صبر و فداکاری مردم و رزمندگان، به تقویت روحیه ایستادگی و همبستگی در بین مردم پرداخته‌اند و جنگ در جبهه حق علیه باطل را مصداق نبرد با شر (دشمن) توصیف کرده‌اند. اما این امر به معنای ترویج جنگ‌طلبی در شعر آنان بروز نیافته است؛ زیرا در بخش هشدارانه‌ها، با اعلام بیزاری از هرگونه جنگ در جهان، تأکید کرده‌اند که دفاع مقدس در برابر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران صورت گرفته است. در عین حال به نقد فضای سال‌های پس از جنگ پرداخته‌اند که مدعیان، نام و راه شهدا را فراموش کردند و در پی منافع دنیوی به آرمان شهدا پشت کرده‌اند. در بخش هشدارانه‌ها بیش از آرمان‌گرایی با تعبیر و لحن حماسی روبرو هستیم. زیرا هر دو شاعر گویی که در حال رجزخوانی و هم‌آوردطلبی در برابر مدعیان سخن می‌گویند. به طور کل وجه حماسی در بخش هشدارانه‌ها پررنگ‌تر است و هر دو شاعر از راه و آرمان شهدا در برابر کسانی که آرمان‌های دفاع مقدس و شهدا را فراموش کرده‌اند، دفاع کرده‌اند. این امر نشان می‌دهد که کاکایی و عبدالملکیان با نگاهی انتقادی به سوی مدعیان، به شعر دفاع مقدس پرداخته‌اند و از میان عناصر وجه

حماسی بیشتر به گلایه و انتقاد پرداخته‌اند. به همین دلیل نیز از نظر زبانی، این بخش بیشتر به زبان حماسی نزدیک شده است. در واقع نوآوری دو شاعر در جنگ‌سروده‌ها، در بخش انتقادی هشدارانه‌ها است. هرچند که هر دو شاعر در این بخش کمتر به فرم و شکل توجه داشته‌اند و بیشتر محتوا و لحن حماسی مدنظرشان بوده است.

فهرست منابع

الف- منابع فارسی

- احمدی، فرامرز؛ ماحوزی، مهدی؛ طاووسی، محمود (۱۳۹۸). کارکردهای ملی میهنی با رویکرد حماسی در شعر رعدی آذرخشی. *پژوهشنامه ادب حماسی*، سال پانزدهم، شماره پیاپی ۲۷، صص ۳۵-۱۵.
- ارجمندی، محمدحسن. (۱۳۹۷). مقاله غیر سبک‌شناسی طرح یک نظریه: ادبیات پایداری یا ادبیات آزادی؟. *فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، سال یازدهم، شماره چهارم (پیاپی ۴۲)، صص ۳۸۷-۳۷۱.
- اکبری، منوچهر؛ رئیسی، حسین. (۱۳۸۹). شعر جنگ، ویژگی‌های کلی و چگونگی تلفیق حماسه و غنا در آن. *فصلنامه حضور*، شماره ۷۳، صص ۲۲۳-۲۰۳.
- بلاغی‌اینالو، علی. (۱۳۹۹). جلوه‌های حماسی در ادبیات معاصر. *نشریه پویش در آموزش علوم انسانی دانشگاه فرهنگیان*، شماره ۲۰، صص ۱۲۶-۱۰۵.
- جوکار، منوچهر؛ پورمظفری، داوود؛ کاظمی، داودرضا. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی شیوه کاربست وجه حماسی در شعر جنگ‌های ایران و روس با جنگ ایران و عراق. *ادبیات پایداری*، سال سیزدهم، شماره ۲۴، صص ۲۹-۱.
- جوکار، منوچهر؛ نصیری شیراز، زهرا؛ شرونی، سمیه. (۱۴۰۰). ده نفر قزلباش به مثابه یک حماسه منثور: نگاهی به درون‌مایه‌های حماسی رمان. *پژوهشنامه ادب حماسی*، سال هفدهم، شماره پیاپی ۳۲، صص ۱۰۱-۷۹.
- حسن‌زاده میرعلی، عبدالله؛ ابراهیمی توچایی، فاطمه. (۱۳۹۵). پیوند حماسه و غزل در شعر انقلاب و دفاع مقدس با تأکید بر غزلیات حسین اسرافیلی. *ادبیات پایداری*، سال هشتم، شماره ۱۵، صص ۵۸-۳۱.
- خلیلی جهانتیغ، مریم؛ محمدی، توران؛ باوان‌پوری، مسعود. (۱۳۹۵). رجزخوانی و برانگیختن احساسات و عواطف در شعر دفاع مقدس. *فصلنامه مطالعات زبان و ادبیات غنایی*، سال ششم، شماره ۲۰، صص ۸۲-۷۵.
- روزبه، محمدرضا. (۱۳۸۲). نگاهی به شعر معاصر در دوران پس از جنگ. *فصلنامه شعر*، شماره ۳۴، صص ۳۱-۳۰.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). *ارسطو و فن شعر*. چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- سمیعی گیلانی، احمد. (۱۳۹۸). چیستی ادبیات پایداری. *ویژنه‌نامه فرهنگستان (ادبیات انقلاب اسلامی)*، شماره پنجم، صص ۲۲-۳.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۰). *نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس*. جلد ۳، تهران: انتشارات پالیزان.
- شکری، غالی. (۱۳۶۶). *ادب مقاومت*. ترجمه محمدحسین روحانی. تهران: نشر نو.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۴). *حماسه‌سرایی در ایران*. چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.
- طغیانی، اسحاق؛ درمیانی، افسانه. (۱۳۹۴). مقایسه عناصر حماسی کهن با عناصر شعر دفاع مقدس. *فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج*، سال هجدهم، شماره ۶۸، صص ۱۳۴-۱۱.
- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۳۶۵). *رباعی امروز*. تهران: حوزه هنری.
- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۳۸۴). *ردپای روشن باران*. تهران: نشر دارینوش.
- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۳۹۲). *هنوز فرصت هست*. تهران: فصل پنجم.
- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۳۹۷). *جهان را به شاعران بسپارید*. تهران: چشمه.

- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۴۰۰). *هوای حوصله ابری ست*. چاپ چهارم، تهران: مروارید.
- عبدالملکیان، محمدرضا. (۱۴۰۲). *گزیده اشعار*. چاپ هشتم، تهران: مروارید.
- قاسمی پور، قدرت. (۱۳۸۹). وجه در برابر گونه: بحثی در قلمرو نظریه انواع ادبی. *فصلنامه علمی-پژوهشی نقد ادبی*، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۸۹-۶۳.
- قهرمانی فرد، طاهره. (۱۳۹۶). رساله دکتری با عنوان «جریان شناسی نیم قرن شعر پایداری ۱۳۹۲-۱۳۴۲»، دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۶۹). *مرثیه روح*، تهران: حوزه هنری.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۷۴). *گزیده اشعار*. تهران: نیستان.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۷۵). *حتی اگر آینه باشی*. تهران: اهل قلم.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۷۶). *نگاهی به شعر معاصر ایران*. آوازه های نسل سرخ. تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۸۰). *بررسی تطبیقی موضوعات پایداری در شعر ایران و جهان*. تهران: پالیزان.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۸۶). *حق با صدای توست*. تهران: نشر تکا.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۹۴). *با تو این ترانه ها شنیدنی ست*. چاپ سوم، تهران: فصل پنجم.
- کاکایی، عبدالجبار. (۱۳۹۵). *حال من دست خودم نیست*. تهران: فصل پنجم.
- معصومی، رسول؛ اوجاق علیزاده، شهین. (۱۳۹۶). خوانش حماسه نو در عاشقانه های مهدی اخوان ثالث. *پژوهشنامه ادب حماسی*، سال سیزدهم، شماره پیاپی ۲۴، صص ۱۸۶-۱۶۹.
- نادمی، سید احمد. (۱۳۸۹). *نگاهی به تعریف و ویژگی های شعر دفاع مقدس*. مقوله ها و مقاله ها. به کوشش محمد قاسم فروغی جهرمی. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس.
- واحد دوست، مهوش. (۱۳۹۲). بازنمایی عناصر اساطیری - حماسی همبستگی ملی در شعر دفاع مقدس. *فصلنامه مطالعات ملی*، سال چهاردهم، شماره ۲ (پیاپی ۵۴)، صص ۷۲-۴۹.
- یگانه، سپیده. (۱۳۹۳). رساله دکتری با عنوان «تاریخ ادبی شعر دفاع مقدس ۱۳۶۹-۱۳۵۹»، دانشگاه الزهراء، دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ.

References

- Abdolmalekian, M. R. (1986). *Today's Rubai*. Tehran: Artistic District.[in persian]
- Abdolmalekian, M. R. (2005). *The Bright Traces of Rain*. Tehran: Darinoosh Publications.[in persian]
- Abdolmalekian, M. R. (2013). *There is still time*. Tehran: Fifth Chapter.[in persian]
- Abdolmalekian, M. R. (2018). *Leave the world to the poets*. Tehran: Cheshme.[in persian]
- Abdolmalekian, M. R. (2019). *The air of boredom is cloudy*. Fourth edition, Tehran: Morvarid.[in persian]
- Abdolmalekian, M. R. (2020). *A selection of poems*. Eighth edition, Tehran: Morvarid.[in persian]
- Ahmadi, F. Mahouzi, M. & Tavusi, M. (2019). National and patriotic functions with an epic approach in the poetry of Ra'di Azarakhshi. *Epic Literature Research*, Year 15, Issue 27, pp. 15-35. [in persian]

- Akbari, M. & Ra'isi, H. (2010). War poetry, general characteristics and how to combine epic and richness in it. *Quarterly Journal of Presence*, Issue 73, pp. 223-203.[in persian]
- Arjomandi, M. H. (2018). Non-stylistic article: Proposing a theory: Persistence literature or freedom literature?. *Specialized quarterly on stylistics of Persian poetry and prose (Bahar Adab)*, Year 11, Issue 4 (42 consecutive), pp. 387-371.[in persian]
- Balaghi Inalou, A. (2019). Epic Expressions in Contemporary Literature. *Journal of the Movement in Humanities Education*, Farhangian University, Issue 20, pp. 105-126.[in persian]
- Ghahremani Fard, T. (2017). Doctoral thesis entitled "*The Flow of Half a Century of Persistent Poetry 1342-1392*", Payam Noor University, South Tehran Center.[in persian]
- Ghasemipour, Q. (2010). Face versus Species: A Discussion in the Field of the Theory of Literary Types. *Scientific-Research Quarterly of Literary Criticism*, Year 3, Issue 10, pp. 89-63.[in persian]
- Hassanzadeh Mirali, A. & Ebrahimi Tochaei, F. (2016). The Connection of Epic and Sonnet in the Poetry of the Revolution and Sacred Defense with Emphasis on the Sonnets of Hossein Israfili. *Patad-e Paydar*, Year 8, Issue 15, pp. 58-31.[in persian]
- Jokar, M. Pourmozafari, D. & Kazemi, D. (2021). A Comparative Study of the Method of Using the Epic Facet in the Poetry of the Iran-Russia Wars with the Iran-Iraq War. *Patar Paydari*, Year 13, Issue 24, pp. 1-29.[in persian]
- Jokar, M. Nasiri Shiraz, Z. & Sherouni, S. (2021). Ten Qizilbash as a Prose Epic: A Look at the Epic Themes of the Novel. *Epic Literature Research*, Year 17, Issue 32, pp. 79-101.[in persian]
- Kakaei, A. (1980). *Elegy of the Soul*. Tehran: Department of Art.[in persian]
- Kakaei, A. (1995). *Selected Poems*. Tehran: Niistan.[in persian]
- Kakaei, A. (1996). *Even If You Are a Mirror*. Tehran: Ahl Qalam.
- Kakaei, A. (1997). *A Look at Contemporary Iranian Poetry, Songs of the Red Generation*. Tehran: Oruj Publishing House.[in persian]
- Kakaei, A. (1998). *A Comparative Study of Sustainability Issues in Iranian and World Poetry*. Tehran: Palizan.[in persian]
- Kakaei, A. (1997). *Your Voice is Right*. Tehran: Teka Publishing.[in persian]
- Kakaei, A. (1995). *With you these songs are audible*. Third edition, Tehran: Fasl-e-Panjom.[in persian]
- Kakaei, A. (2016). *My condition is not in my control*. Tehran: Fasl-e-Panjom.[in persian]
- Khalili Jahantigh, M. Mohammadi, T. & Bavan-Puri, M. (2016). Singing Praise and Evoking Emotions and Feelings in the Poetry of the Sacred Defense. *Quarterly of Language and Lyrical Literature Studies*, Year 6, Issue 20, pp. 82-75.[in persian]
- Masoumi, R. & Ojaq-Alizadeh, Sh. (2017). Reading the new epic in the romances of Mehdi Akhavan Sales. *Epic Literature Research*, Year 13, Issue 24, pp. 186-169.[in persian]
- Nademi, S. A. (2010). *A look at the definition and characteristics of the poetry of the Holy Defense. Categories and articles*. With the efforts of Mohammad Ghasem Foroughi Jahromi. Tehran: Foundation for the Preservation of Works and the Publication of the Values of the Holy Defense.[in persian]
- Roosbeh, M. R. (2003). A Look at Contemporary Poetry in the Post-War Era. *Quarterly of Poetry*, Issue 34, pp. 31-30.[in persian]
- Safa, Z. (2005). *Epic Poetry in Iran*. Seventh Edition, Tehran: Amir Kabir.[in persian]
- Sami'i Gilani, A. (2019). What is the Literature of Persistence. *Special Issue of the Academy of Sciences (Islamic Revolution Literature)*, Issue 5, pp. 3-22.[in persian]
- Sangari, M. R.. (2001). *Criticism and Review of the Poetry of the Sacred Defense*. Volume 3, Tehran: Palizan Publications.[in persian]

Shokri, Gh. (1987). *Literature of Resistance*. Translated by Rouhani, M. H. Tehran: Nashre No.[in persian]

Toghiani, E. & Molayi, A. (2015). Comparing Ancient Epic Elements with Elements of Sacred Defense Poetry. *Basij Strategic Studies Quarterly*, Year 18, Issue 68, pp. 11-134.[in persian]

Vahedhdoost, M. (2013). Representation of mythological-emotional elements of national solidarity in the poetry of the Sacred Defense. *Quarterly of National Studies*, Year 14, Issue 2 (54th issue), pp. 49-72.[in persian]

Yeganeh, S. (2014). Doctoral thesis entitled “*Literary History of the Poetry of the Sacred Defense 1359-1369*”, Al-Zahra University, Faculty of Literature, Languages and History.[in persian]

Zarrinkoob, A. (1989). *Aristotle and the Art of Poetry*. Second Edition, Tehran: Amir Kabir.[in persian]

